

محاكم بدوی حقوقی در نظام قضایی ترکیه: ساختار، صلاحیت‌ها و چالش‌ها نویسنده: دکتر امیرحمزه زینالی (ارهان)

مقدمه و جایگاه محاکم بدوی در نظام قضایی ترکیه

نظام دادرسی عادی (Adli Yargı) در جمهوری ترکیه، بستر اصلی حل و فصل اختلافات حقوقی میان اشخاص حقیقی و حقوقی خصوصی است. در این ساختار، «محاكم بدوی (ilk Derece Mahkemeleri)» به عنوان خط مقدم و دروازه ورود به سیستم قضایی شناخته می‌شوند. مبنای بنیادین تشکیل، سازماندهی و تعیین صلاحیت این محاکم، قانون شماره ۵۲۳۵ (قانون تأسیس، وظایف و اختیارات محاکم بدوی دادرسی عادی و دادگاه‌های استیناف منطقه‌ای مصوب ۲۰۰۴) است.

در نظام سه‌درجه‌ای قضایی ترکیه، محاکم حقوقی بدوی در پایین‌ترین سطح هرم قرار دارند و وظیفه آن‌ها بررسی ماهوی پرونده‌ها، استماع اظهارات طرفین، بررسی ادله و صدور رأی اولیه است. این مقاله با تمرکز انحصاری بر محاکم حقوقی بدوی، به تبیین ساختار، صلاحیت‌ها، ارتباطات نهادی و چالش‌های آن‌ها می‌پردازد.

۱. مبانی قانونی تشکیل و ساختار محاکم بدوی حقوقی

بر اساس ماده ۵ قانون شماره ۵۲۳۵، محاکم حقوقی بدوی در هر استان و شهرستان (بسته به نیاز و حجم پرونده‌ها) با پیشنهاد وزارت دادگستری و تأیید «شورای عالی قضات و دادستان‌ها (HSK)» تأسیس می‌شوند.

الف: اصل قاضی واحد: (Tek Hâkimlilik İlkesi) مستند به قانون ۵۲۳۵ و قانون آیین دادرسی مدنی ترکیه (HMK) شماره ۶۱۰۰، قاعده کلی در محاکم حقوقی بدوی ترکیه، رسیدگی توسط یک قاضی واحد است. برخلاف دادگاه‌های کیفری سنگین یا محاکم استیناف که به صورت هیئتی اداره می‌شوند، محاکم حقوقی (مانند صلح و عمومی) توسط یک رئیس دادگاه (قاضی) اداره شده و تصمیم‌گیری می‌کنند.

ب: تخصصی شدن نهادی: قانون‌گذار ترکیه برای افزایش سرعت و دقت دادرسی، علاوه بر محاکم عام، دادگاه‌های تخصصی متعددی را در درون شاخه بدوی حقوقی پیش‌بینی کرده است تا قضات با اشراف کامل به یک حوزه خاص حقوقی رأی صادر کنند.

۲. ارتباط محاکم بدوی با سایر نهادهای قضایی

محاكم حقوقی بدوی به عنوان پایه سیستم، ارتباط ارگانیک و سلسله‌مراتبی مشخصی با سایر مراجع دارند:

الف: ارتباط عمودی با دادگاه‌های استیناف: (BAM) آرای صادر شده از محاکم بدوی حقوقی، در صورت اعتراض طرفین و رسیدن به نصاب مالی مقرر در قانون، به «دادگاه‌های استیناف منطقه‌ای (Bölge Adliye Mahkemeleri)» ارسال می‌شوند. دادگاه استیناف حق دارد رأی بدوی را نقض کرده و خود رأی جدیدی صادر کند.

ب: ارتباط عمودی با دیوان عالی: (Yargıtay) اگر پرونده‌ای از مرحله استیناف عبور کند، جهت بررسی فرجامی (صرفاً از حیث انطباق با قانون) به دیوان عالی کشور می‌رود. محاکم بدوی موظف به تبعیت از آرای وحدت رویه دیوان عالی هستند، اما حق دارند در برابر احکام نقض انفرادی دیوان، بر رأی خود پافشاری (Direnme) کنند.

ج: ارتباط افقی با دادگاه حل اختلاف: (Uyuşmazlık Mahkemesi) گاهی در محاکم بدوی حقوقی این بحث پیش می‌آید که آیا رسیدگی به دعوا در صلاحیت این دادگاه است یا باید در دادگاه‌های اداری (İdari Yargı) مطرح شود. در صورت بروز بن‌بست، پرونده به دادگاه حل اختلاف در آنکارا ارسال می‌شود تا مرجع صالح را مشخص کند.

۳. انواع محاکم حقوقی بدوی، صلاحیت‌ها و مثال‌های کاربردی

بر اساس قانون شماره ۵۲۳۵ و قانون آیین دادرسی مدنی (HMK)، محاکم بدوی حقوقی به دو دسته «عام» و «تخصصی» تقسیم می‌شوند. در ادامه به تفکیک به بررسی آن‌ها می‌پردازیم:

الف) محاکم دارای صلاحیت عام

اول: دادگاه صلح حقوقی (Sulh Hukuk Mahkemesi)

مستند به ماده ۴ قانون آیین دادرسی مدنی (HMK)، این دادگاه صلاحیت رسیدگی به دعاوی خاصی را دارد که معمولاً ماهیت غیر پیچیده دارند اما از نظر حجم بسیار زیادند.

صلاحیت‌ها: رسیدگی به اختلافات موجر و مستأجر (مانند تخلیه ملک و تعیین اجاره‌بها)، دعاوی مربوط به تقسیم اموال مشاع و ارث (İzale-i Şüyu)، و امور حسبی و قیمومیت. (Vesayet)

مثال کاربردی: صاحب‌خانه‌ای در استانبول می‌خواهد مستأجر خود را به دلیل عدم پرداخت دو ماه اجاره‌بها تخلیه کند. او باید دعوای «تخلیه ملک (Tahliye Davası)» را منحصراً در دادگاه صلح حقوقی محل وقوع ملک اقامه کند.

دوم: دادگاه بدوی عمومی (Asliye Hukuk Mahkemesi)

مستند به ماده ۲ قانون HMK، این دادگاه مرجع صلاحیت‌دار عام (Genel Görevli Mahkeme) است. یعنی هر دعوای حقوقی مالی یا غیرمالی که قانون صراحتاً در صلاحیت دادگاه دیگری (مانند دادگاه صلح یا دادگاه‌های تخصصی) قرار نداده باشد، باید در این دادگاه مطرح شود.

سوم: صلاحیت‌ها: دعاوی اثبات مالکیت، مطالبه خسارت ناشی از مسئولیت مدنی (نقض تعهدات یا خطای غیر عمدی)، دعاوی تغییر نام و سن، و غصب املاک.

مثال کاربردی: فردی در خیابان به دلیل بی‌احتیاطی عابر پیاده دیگری زمین می‌خورد و دچار نقص عضو می‌شود. از آنجا که این یک تصادف تجاری یا کارگری نیست، فرد آسیب‌دیده برای مطالبه غرامت مادی و معنوی (Maddi ve Manevi Tazminat) باید به دادگاه بدوی عمومی مراجعه کند.

(ب) محاکم تخصصی حقوقی (Uzmanlık Mahkemeleri)

با گسترش روابط اجتماعی و اقتصادی، قانون شماره ۵۲۳۵ اجازه تأسیس دادگاه‌های تخصصی را داده است که مهم‌ترین آن‌ها عبارتند از:

اول: دادگاه خانواده (Aile Mahkemesi)

مستند به قانون تأسیس دادگاه‌های خانواده (شماره ۴۷۸۷)، این محاکم به طور انحصاری به دعاوی ناشی از حقوق خانواده رسیدگی می‌کنند.

صلاحیت‌ها: طلاق توافقی و یک‌طرفه، مطالبه نفقه (Nafaka)، تعیین تکلیف حضانت فرزندان، تقسیم اموال زوجین پس از طلاق، و صدور دستورات پیشگیرانه برای جلوگیری از خشونت خانگی (مستند به قانون ۶۲۸۴).

مثال کاربردی: زنی که مورد خشونت فیزیکی همسرش قرار گرفته است، به دادگاه خانواده مراجعه می‌کند. قاضی این دادگاه صلاحیت دارد ظرف چند ساعت «حکم دور ماندن زوج از منزل (Uzaklaştırma)» را صادر کرده و همزمان به پرونده درخواست طلاق رسیدگی کند.

دوم: دادگاه کار (İş Mahkemesi)

مستند به قانون دادگاه‌های کار (شماره ۷۰۳۶)، این نهاد برای حل سریع اختلافات ناشی از قراردادهای کاری تأسیس شده است. ویژگی مهم این دادگاه‌ها، الزامی بودن «میانجی‌گری (Arbuluculuk)» پیش از ثبت شکایت است.

صلاحیت‌ها: دعاوی کارگر علیه کارفرما بابت حقوق معوقه، حق سنوات (Kıdem Tazminatı)، اخراج غیرقانونی، و دعاوی علیه سازمان تأمین اجتماعی (SGK) در خصوص حوادث ناشی از کار.

مثال کاربردی: یک کارگر کارخانه پس از ۵ سال کار، بدون دلیل موجه اخراج می‌شود و حق سنوات او پرداخت نمی‌گردد. او پس از طی مرحله میانجی‌گری و عدم توافق، دعاوی «مطالبه حق سنوات و بازگشت به کار» را در دادگاه کار ثبت می‌کند.

سوم: دادگاه تجارت بدوی (Asliye Ticaret Mahkemesi)

مستند به ماده ۵ قانون تجارت ترکیه (TTK) شماره ۶۱۰۲، رسیدگی به اختلافات تجاری نیازمند تخصص در امور بازرگانی، شرکت‌ها و اسناد مالی است. این دادگاه‌ها معمولاً در شهرهای بزرگ دارای هیئت سه نفره قضات (در پرونده‌های بسیار کلان) یا قاضی واحد هستند.

صلاحیت‌ها: ورشکستگی شرکت‌ها، دعاوی بین سهامداران، اختلافات ناشی از چک و سفته، حقوق مالکیت فکری و صنعتی، و قراردادهای کلان بیمه و حمل‌ونقل.

مثال کاربردی: دو شرکت ساختمانی بر سر یک قرارداد تأمین مصالح دچار اختلاف می‌شوند و شرکت خریدار چک‌های خود را پاس نمی‌کند. شرکت فروشنده برای مطالبه وجه چک و توقیف اموال شرکت بدهکار، باید به دادگاه تجارت بدوی مراجعه نماید.

چهارم: دادگاه مصرف‌کننده (Tüketici Mahkemesi)

مستند به قانون حمایت از مصرف‌کننده (شماره ۶۵۰۲)، این دادگاه برای حمایت از شهروندان عادی در برابر شرکت‌های ارائه‌دهنده کالا و خدمات تأسیس شده است. رسیدگی در این دادگاه‌ها معاف از پرداخت بسیاری از هزینه‌های دادرسی است.

مثال کاربردی: فردی یک خودروی صفر کیلومتر از نمایندگی می‌خرد اما متوجه می‌شود خودرو دارای نقص فنی پنهان (Ayıplı Mal) است. نمایندگی حاضر به تعویض خودرو نیست. خریدار مستقیماً به دادگاه مصرف‌کننده شکایت کرده و تقاضای تعویض کالا یا استرداد وجه می‌کند.

۴. چالش‌ها، مشکلات و موانع پیش‌روی محاکم بدوی حقوقی

محاکم بدوی حقوقی در ترکیه با وجود ساختار مدرن قانونی، در عمل با چالش‌های ساختاری و اجرایی عمیقی روبرو هستند:

الف: تراکم فزاینده پرونده‌ها (İş Yüğü): مهم‌ترین معضل دادرسی در ترکیه، حجم نامتعارف پرونده‌های ورودی به محاکم بدوی است. یک قاضی دادگاه عمومی یا کار ممکن است روزانه به ده‌ها پرونده رسیدگی کند که این امر دقت آرا را کاهش داده و منجر به «اطاله دادرسی» می‌شود.

ب: وابستگی مفرط به کارشناسان رسمی (Bilirkişi Sorunu): به دلیل کمبود وقت و گاهی ضعف دانش تخصصی غیرحقوقی قضات، محاکم بدوی در ترکیه به شدت به گزارش‌های کارشناسان رسمی وابسته‌اند. در بسیاری از پرونده‌های تجاری یا پزشکی، قاضی عملاً استدلال‌های کارشناس را کپی کرده و به عنوان رأی صادر می‌کند که این موضوع با انتقاد دکتترین حقوقی مبنی بر «انتقال قدرت قضاوت به کارشناس» مواجه شده است.

سوم: موانع اقتصادی برای دسترسی به عدالت: افزایش مداوم هزینه‌های دادرسی (Harçlar) و حق‌الوکاله‌ها باعث شده تا شهروندان طبقه ضعیف برای طرح دعاوی حقوقی در دادگاه‌های عمومی و تجارت با موانع جدی روبرو شوند.

چهارم: تورم تقنینی و تغییرات مکرر قوانین: مجلس ترکیه به‌طور مداوم آیین دادرسی و قوانین ماهوی را اصلاح می‌کند. این تغییرات پیاپی باعث سردرگمی قضات محاکم بدوی شده و منجر به صدور آرای متناقض و نقض مکرر آن‌ها در دادگاه‌های استیناف و دیوان عالی می‌گردد.

نتیجه‌گیری

محاکم بدوی حقوقی، مستند به قانون شماره ۵۲۳۵، ستون فقرات دادرسی مدنی در جمهوری ترکیه محسوب می‌شوند. تفکیک هوشمندانه این محاکم به دادگاه‌های صلح، عمومی و محاکم تخصصی (نظیر خانواده، کار و تجارت) نشان‌دهنده تلاش قانون‌گذار برای تخصصی‌سازی و تسریع روند دادرسی است. با این حال،

کارآمدی این ساختار مدرن به دلیل معضلاتی نظیر کمبود قاضی نسبت به جمعیت، تراکم پرونده‌ها و وابستگی افراطی به نهاد کارشناسی، تحت‌الشعاع قرار گرفته است. توسعه نهادهای جایگزین حل اختلاف (مانند میانجی‌گری اجباری) گامی مثبت در جهت کاهش بار این محاکم بوده است، اما همچنان نیازمند اصلاحات بنیادین در توزیع عادلانه امکانات قضایی است.

با نگاهی تطبیقی میان ساختار این دادگاه‌ها در ترکیه و مراجع معادل آن‌ها در نظام قضایی جمهوری اسلامی ایران، می‌توان شباهت‌های بنیادین و در عین حال تفاوت‌های ساختاری قابل‌توجهی را در سیاست‌گذاری قضایی دو کشور مشاهده کرد:

دادگاه بدوی عمومی (Asliye Hukuk Mahkemesi) در ترکیه، از حیث جایگاه و صلاحیت، دقیقاً معادل «دادگاه‌های عمومی حقوقی» در ایران است. در هر دو سیستم، این دادگاه‌ها مرجعیت عام دارند و هر دعوی که قانوناً در صلاحیت مرجع دیگری قرار نگرفته باشد، در این دادگاه‌ها رسیدگی می‌شود.

دادگاه صلح حقوقی (Sulh Hukuk Mahkemesi) در ترکیه، که به دعاوی با پیچیدگی کمتر (مانند تخلیه عین مستأجره، انحصار وراثت و دعاوی مالی خرد) رسیدگی می‌کند، در سیستم حقوقی ایران معادل «شوراهای حل اختلاف» (به‌ویژه با تصویب قانون جدید شوراهای حل اختلاف و تأسیس دادگاه‌های صلح) است. تفاوت در اینجاست که در ترکیه، دادگاه صلح از ابتدا یک مرجع کاملاً قضایی با حضور قاضی رسمی بوده، اما در ایران نهاد صلح و سازش طی دهه‌های اخیر بیشتر رویکردی شبه‌قضایی و مشارکتی داشته است.

دادگاه خانواده (Aile Mahkemesi) در هر دو کشور، رویکرد تخصصی به نهاد خانواده کاملاً مشابه است و دادگاه خانواده در ترکیه مطابقت کاملی با «دادگاه خانواده» در ایران دارد که منحصراً به دعاوی طلاق، نفقه، مهریه و حضانت رسیدگی می‌کند.

دادگاه کار (İş Mahkemesi) در این بخش تفاوت ساختاری عمیقی وجود دارد. در ترکیه، اختلافات کارگر و کارفرما در یک دادگاه حقوقی تخصصی متعلق به «قوه قضاییه» رسیدگی می‌شود. اما در ایران، قانون‌گذار رسیدگی بدوی به این اختلافات را از بدنه قوه قضاییه خارج کرده و به «مراجع شبه‌قضایی اداره کار» (هیئت‌های تشخیص و حل اختلاف مستقر در وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی که زیرمجموعه قوه مجریه هستند) سپرده است.

دادگاه تجارت بدوی (Asliye Ticaret Mahkemesi) ترکیه دارای دادگاه‌های مستقل و تخصصی برای امور تجاری و شرکت‌هاست. در ایران، اگرچه مجتمع‌های قضایی تخصصی (مانند مجتمع قضایی دعاوی تجاری در تهران) ایجاد شده‌اند، اما از نظر ساختار قانونی، همان شعب دادگاه‌های عمومی حقوقی هستند که صرفاً به پرونده‌های تجاری تخصص یافت‌اند و دادگاه تجاری به عنوان یک نهاد مستقل (مانند ترکیه) هنوز در سراسر کشور فراگیر نشده است.

دادگاه مصرف‌کننده (Tüketici Mahkemesi) در ترکیه حمایت از مصرف‌کننده و الزام شرکت‌ها به تعویض کالا یا جبران خسارت، در یک «دادگاه حقوقی» رسیدگی می‌شود. در ایران، این وظیفه عمدتاً ماهیت تخلفاتی/تعزیراتی پیدا کرده و در صلاحیت «سازمان تعزیرات حکومتی» (وابسته به وزارت دادگستری/قوه مجریه) قرار دارد.

در یک جمع‌بندی تطبیقی می‌توان گفت که نظام قضایی ترکیه تمایل دارد تا تمامی اختلافات حقوقی (حتی کارگری و مصرف‌کننده) را درون تشکیلات رسمی «قوه قضاییه» و دادگاه‌های تخصصی خود حفظ کند. در مقابل، نظام حقوقی ایران در راستای قضازدایی و کاهش بار محاکم بدوی، بسیاری از این صلاحیت‌ها را به نهادهای مدنی (شورای حل اختلاف) و مراجع اختصاصی شبه‌قضایی در بدنه «قوه مجریه» (مانند هیئت‌های اداره کار و تعزیرات حکومتی) واگذار کرده است. هر دو سیستم مزایا و معایب خود را دارند؛ سیستم ترکیه استقلال قضایی بیشتری در تمام دعاوی ارائه می‌دهد، اما با تراکم شدید پرونده‌ها مواجه است؛ در حالی که سیستم ایران بار قوه قضاییه را سبک‌تر کرده، اما پراکندگی مراجع رسیدگی را در پی داشته است.

فهرست منابع و مراجع

قانون شماره ۵۲۳۵: قانون تأسیس، وظایف و اختیارات دادگاه‌های بدوی دادرسی عادی و دادگاه‌های استیناف منطقه‌ای (Adli Yargı İlk Derece Mahkemeleri ile Bölge Adliye Mahkemelerinin Kuruluş, Görev ve Yetkileri Hakkında Kanun)، مصوب ۲۰۰۴.

قانون شماره ۶۱۰۰: قانون آیین دادرسی مدنی ترکیه (Hukuk Muhakemeleri Kanunu - HMK)، مصوب ۲۰۱۱ (مواد ۱ الی ۵ مرتبط با صلاحیت ذاتی محاکم).

کورو، باکی. (Kuru, Baki) ۲۰۲۲. (آیین دادرسی مدنی (Hukuk Muhakemeleri Usulü))، انتشارات Yetkin، آنکارا. (معتبرترین منبع دکترینال در تشریح وظایف محاکم حقوقی ترکیه).

پکجانیتز، هاکان (Pekcanitez, Hakan) و همکاران. (۲۰۲۱). حقوق دادرسی مدنی (Medeni Usul Hukuku)، انتشارات On İki Levha، استانبول. (مورد استفاده جهت تبیین ارتباط محاکم بدوی با محاکم استیناف).

قانون شماره ۷۰۳۶: قانون دادگاه‌های کار (İş Mahkemeleri Kanunu)، مصوب ۲۰۱۷.

قانون شماره ۶۱۰۲: قانون تجارت ترکیه (Türk Ticaret Kanunu - TTK)، مصوب ۲۰۱۱ (ماده ۵ پیرامون صلاحیت دادگاه تجارت).

پایگاه اطلاعات تقنینی ترکیه (Mevzuat Bilgi Sistemi) در دسترس در (mevzuat.gov.tr) جهت استخراج متون رسمی، بهروز و معتبر قوانین مصوب پارلمان ترکیه.